

תולדות הרעיונות
רומנטיקה וקדמה

עורכים

יוסי מאלי ועפרי אילני

מוסד ביאליק • ירושלים

The History of Ideas

Romanticism and Progress

Editors: Joseph Mali and Ofri Ilany

תרגום מאנגלית: מאירה טורצקי
עריכת הלשון: מאירה טורצקי
הבאה לדפוס: חגית גאון

הספר יצא לאור בתמיכת

מסת"ב 978-965-536-409-5 ISBN

©

כל הזכויות שמורות למוסד ביאליק • ירושלים, תשפ"ד

סדר ועימוד: רוגית גלעד

נדפס בדפוס: אופסט שלמה נתן בע"מ

Copyright by the Bialik Institute, Jerusalem 2024

www.bialik-publishing.com

Printed In Israel

תוכן העניינים

7	הקדמה	◆ עפרי אילני
	המהפכה הצרפתית: שנת האפס של התרבות הפוליטית המודרנית	◆
15	אבנר בן־עמוס	
37	מהפכה בתרבות	◆ וורן ברקמן
70	הגל והגליאניזם	◆ פיני איפרגן
96	מרקס ומרקסיזם	◆ אסף שרון ואבנר ענבר
119	דרווין ודרווניזם	◆ אהוד לם
149	הליברליזם באירופה במאה התשע־עשרה	◆ איירין קולינס
	השמרנות הגרמנית במאה התשע־עשרה: מודרניזציה של מסורת	◆
165	דורון אברהם	
190	לאומיות: מקורות אינטלקטואליים	◆ אריקה בנר
	נביאים מביטים לאחור: רנקה, בורקהרדט והיסטוריונים אחרים	◆
209	יוסי מאלִי	
248	המודרניות של בודלר	◆ אלי פרידלנדר
265	ניטשה ומורשתו	◆ סטיבן אשהיים
	ובר, דורקהיים והסוציולוגיה של המדינה המודרנית	◆ אנטונינו פאלומבו
286	ואלן סקוט	
	שנות התשעים של המאה התשע־עשרה: המרד נגד הפוזיטיביזם	◆
309	הנרי סטיוארט יוז	

329	◇ חידוש החיים היהודיים בהגות המאה התשע־עשרה הארוכה יהודע עמיר
351	מחברי המאמרים
357	מפתח שמות

הקדמה

עפרי אילני

בשנת 1789, עם ניסוחה של הצהרת זכויות האדם והאזרח, יצא העידן המודרני לאוויר העולם. הפילוסופים של הנאורות ומנהיגי המהפכה הצרפתית הולידו את עולם המונחים הפילוסופי והפוליטי של המודרניות. זו הייתה במידה רבה גם תפיסתם העצמית. כבר ב־1759 הכריז ז'אן לה רונד ד'אלמבר, מעורכי ה"אנציקלופדיה" הצרפתית, על המהפכה הדרמטית בידע האנושי, שהתגלמה בבני דורו. "נדמה שהתבונה כמו היתה שרויה בתרדמה במשך אלף שנות ברבריות, על מנת להפגין לאחר מכן את יקיצתה ואת פעולתה במאמצים עיקשים ורבי כוח", כתב האנציקלופדיסט איש עידן האורות.¹ על פי גרסתו של ד'אלמבר, תמורה זו נשענה על חידושיהם של ההומניסטים בני המאה החמש־עשרה, הרפורמטורים בני המאה השש־עשרה ומייסדי הפילוסופיה החדשה במאה השבע־עשרה, ובראשם רנה דקארט. עם זאת, המאה השמונה־עשרה היא שמילאה לתפיסתו את החללים העיקריים שנותרו פעורים בידע האנושי. היא העמידה לבדיקה את כלל הסוגיות ושפכה אור על מערכי העולם – החל בתנועת הגופים השמימיים, עבור בענייני המסחר וכלה בזכויות הטבעיות.

ואכן, יש מי שיחתמו גם היום על עקרונות הפילוסופיה של המאה השמונה־עשרה, לפחות על זו הפוליטית. זכויות האדם, השוויון בפני החוק, הפרדת הרשויות, ריבונות העם ועקרונות נוספים – רעיונות אלו נוסחו בעיקרם במאה השמונה־עשרה, והם עדיין עומדים בבסיס השפה הפוליטית המודרנית. יתר על כן, די לצפות בחדשות בכל זמן נתון כדי להיווכח שרעיונות אלו עודם מהפכניים כפי שהיו לפני 250 שנה. עד היום הם מושא למאבק ונראה שהאנושות עדיין רחוקה מלאמצם במלואם. במילים אחרות, אם להידרש לניסוחו הידוע של עמנואל קאנט "הנאורות היא יציאתו של האדם ממצב חוסר הבגרות שהביא על עצמו", חלקים גדולים מהאנושות עדיין נמצאים בשלב מוקדם של תהליך ההתבגרות הזה ומקצתם אף נסוגים לשלבים מוקדמים של הילדות.

עם זאת, מי שמכיר את תולדות הרעיונות במאתיים השנים האחרונות יסכים שההיסטוריה של המחשבה הפוליטית לא הושלמה ב־1789. במידה רבה אפשר לומר שאין זו אלא תחילתה של ההיסטוריה המודרנית. שנות המהפכה הצרפתית היו מעבדה פוליטית שבה נוסו רבים מהאמצעים ומהשיטות הפוליטיות המודרניים, אך בשום אופן אי אפשר לומר שכל הניסויים הצליחו בפעם הראשונה. רבים מהם התנפצו על קרקע המציאות, וכמה מהם יושמו בהיקף רחב יותר ובהצלחה

1 ז'אן לה רונד ד'אלמבר, "מתוך: מסה על יסודות הפילוסופיה", מצרפתית אריאלה אזולאי, בתוך: עזמי בשארה (עורך), הנאורות – פרויקט שלא נשלם? (תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 1997), עמ' 30.

מרובה יותר רק בהמשך המאה התשע-עשרה, ואף במאה העשרים. הנאורות, אם נאמץ את מילותיו של הפילוסוף והמחזאי הגרמני גוטהולד אפרים לסינג, ביקשה לממש את "חינוכו של המין האנושי"², אך הרעיונות הפילוסופיים של הנאורות לא היו אלא קווי מתאר כלליים שהציגו את המטרות הסופיות של התהליך החינוכי. אם להידרש למטפורה אחרת, זו הייתה תוכנית אדריכלית ראשונית של עיר שמימית (כפי שהגדיר זאת ההיסטוריון קרל ל' בקר בחיבור קלסי על הגות המאה השמונה-עשרה)³; אך תוכנית זו לא הביאה בחשבון את חומרי הבנייה, מקורות האנרגיה, העובדים וקבלן הביצוע. יתר על כן, היא התעלמה מכך שבמקום שבו היה המבנה אמור להיבנות כבר היו מבנים אחרים: מבנים היסטוריים בני אלפי שנים.

ואכן, הוגי המאה השמונה-עשרה לא הרבו לתת את דעתם על הממד ההיסטורי של המציאות. יחסה המסויג של מחשבת הנאורות למדע ההיסטוריה עולה בביורו מדברי הפילוסוף דייוויד יום, מהחשובים בהוגי הנאורות, שקבע כי "בני האדם זהים במידה רבה כל כך זה לזה, בכל הזמנים והמקומות, שההיסטוריה אינה מלמדת אותנו שום דבר חדש או ייחודי בעניין זה"⁴. אומנם הנאורות הייתה עולם רעיוני מורכב, עשיר בניגודים, אבל אפשר לומר בהכללה שהתבונה, ולא ההיסטוריה, היא שהייתה מקור הסמכות של הוגי הנאורות ובדרך כלל לא היה להם מודל של שינוי והתהוות היסטורית. פילוסופיית ההיסטוריה של הנאורות הייתה במידה רבה סכמה תאולוגית שעברה חילון: עידן החסד הנוצרי הוחלף בעידן האורות, שאליו האנושות צועדת לאחר אלף שנות אפלה. במקרה הטוב ראו הפילוסופים בהיסטוריה – ולא לחיוב – "פילוסופיה בדוגמאות": ההתעניינות בהיסטוריה נועדה בעיקר להסביר מדוע בני האדם עדיין פועלים בניגוד לתבונה ודבקים באמונות טפלות ובמנהגים אויליים.

מדע ההיסטוריה בצורתו המוכרת לנו, והבנת תהליכי ההתפתחות ההיסטוריים של האומה, החברה והציוויליזציה, היו צריכים להמתין עד ערב המאה התשע-עשרה. רק במהפכה הצרפתית הפכה ההיסטוריה מסוגה ספרותית הנחבאת בין ספרי המלומדים לתחום עשייה רחב שנותן משמעות לקיום האנושי. תפיסת ההיסטוריה שנולדה במאה התשע-עשרה התבססה על שתי מערכות פילוסופיה של היסטוריה – של גאורג פרידריך הגל, שתיאר את ההווה כמהות דינמית המתפתחת לקראת התממשותה, ושל קרל מרקס, שהציג את תולדות האנושות כמלחמת מעמדות. אך פילוסופיית ההיסטוריה המופשטת הייתה רק המסד לפיתוחו של מדע ההיסטוריה בהגותם של ההיסטוריונים הגדולים של המאה – לאופולד פון רנקה, ז'יל מישלה, יעקב בורקהרדט, תאודור מומזן וממשיכיהם. מעתה נלמדה ההיסטוריה בבתי הספר ובאוניברסיטאות, והמחקר ההיסטורי בוצע בכלים ביקורתיים, לפי סטנדרטים אקדמיים מחייבים. עם זאת, המודעות ההיסטורית פעפה גם לתחומי תרבות אחרים, כמו הרומנים ההיסטוריים רבי-ההצלחה של וולטר סקוט, והביאה להקמתם של מונומנטים ולטיפוחם ושימורם של אתרי זיכרון היסטוריים.

2 גוטהולד אפרים לסינג, חינוך המין האנושי, מגרמנית יצחק קליין (ירושלים: האוניברסיטה העברית, 2004).

3 קרל ל' בקר, הקריה של מעלה בהגות המאה השמונה עשרה (תל אביב: ספרית פועלים, 1979).

4 David Hume, *An Enquiry Concerning Human Understanding*, viii, I

מחשבת ההיסטוריה הייתה מהיסודות הרעיוניים החשובים של המאה התשע-עשרה, אך אחריה ולצידה החלו הוגי המאה לתת את הדעת על עוד היבטים חשובים של המציאות שהוזנחו עד זמנם וניסחו את מנגוני ההתפתחות העומדים בבסיס המחשבה האנושית עד היום. זו הייתה שעתה היפה של "המערכת" – הבנת העולם כמכלול של יסודות משולבים. כמעט כל אחד מההוגים החשובים של המאה התשע-עשרה הציג פרויקט שאפתני: ניסוח כלל ההקשרים ויחסי הגומלין שבתוכם מתקיימות התופעות. הפילוסופים האידיאליסטים הגרמנים – פיקטה, שלינג והגל – פיתחו את רעיון "מערכת הידע", שבמסגרתה אפשר להבין את כל ההיבטים של המציאות, ובכלל זה את הטבע, את התודעה האנושית ואת ההיסטוריה, כחלקים מחוברים של שלם גדול יותר. מאוחר יותר, בתאוריה החברתית, פיתחו מרקס ופרידריך אנגלס את מושג המערכת בתורת המטריאליזם ההיסטורי שלהם, הגורסת שהמבנה הכלכלי והחברתי של חברה קובע את הפוליטיקה, התרבות וההגות שלה.

השינוי הרעיוני שתואר כאן לא התרחש מעצמו. כבר אחרי המהפכה הצרפתית נהדפו רעיונותיהם האוניברסליסטיים של וולטר, דידרו ורוסו על ידי מגמות רומנטיות וריאקציונריות שהתחזקו באירופה. אך מגמה זו, שיכולה להיחשב תגובת נגד ותו לא, הייתה בעצמה יצירתית להפליא. הרומנטיקה, בפרט, הייתה אחת המהפכות הרעיוניות החשובות בתולדות האנושות, ולא בכדי תיאר אותה המלומד ישעיה ברלין כאחת התמורות הגדולות ביותר שהתרחשו בתודעת המערב – תמורה ששווה בערכה למהפכה התעשייתית ולמהפכה הצרפתית.⁵ יתר על כן, אף שהרומנטיקה הייתה במידה רבה תגובת נגד לנאורות, היא גם ירשה ממנה יסודות חשובים.

הנאורות הנחילה לרומנטיקה דחף ביקורתי, ואפילו מהפכני. בגרמניה ובאנגליה, הרומנטיקנים המוקדמים היו ברובם רדיקלים פוליטיים, שעם פרוץ המהפכה תמכו בהתלהבות במהפכה הצרפתית ובפוליטיקה הרפובליקנית. אך לאורך העשור המהפכני הם התנתקו ממחויבותם הפוליטית ופנו לעולם הפיוט. "השירה היא נאום רפובליקני", קבע המבקר הגרמני פרידריך שלגל, "נאום שהוא חוק לעצמו ותכלית לעצמו, שכל [חלקיו] הם אזרחים חופשיים ובעלי זכות הצבעה".⁶ גם בעיני ידידו המשורר נובליס היה האידיאל הפוליטי "מדינת המשוררים" שבראשה מלך-אמן. "הפיוט הוא המציאות האבסולוטית באמת. זה עיקר העיקרים של הפילוסופיה שלי. ככל שדבר פיוטי יותר, כן אמיתי הוא יותר".⁷ סמוך לראשית המאה התשע-עשרה נסוגו הרומנטיקנים הבולטים מן הרעיונות הפוליטיים של הנאורות. את רעיונות המהפכה המירו במהפכה של העצמי. בשנים אלו הם ביקשו לנסח את חוקיו של העולם הפנימי, ואת כללי התחביר של היחסים הרומנטיים המודרניים, מתוך התנסות בסוג חדש של יחסים בין גברים לנשים, שרוממו את הזיקה הרגשית האותנטית. המשוררים הרומנטיים פנו מן העולם החיצוני אל הדמיון, ואף התנסו בחומרים משני תודעה: סמואל קולרידג' חיבר שירים בהשפעת חמצן דר-חנקני שסיפק לו הכימאי המפרי דייויד, וכן בהשפעת אופיום; והמשוררים הצרפתים הרומנטיים תיאופיל גוטייה וז'ראר דה נרוואל

5 ישעיה ברלין, שורשי הרומנטיקה, מאנגלית עתליה זילבר (תל אביב: עם עובד, 2001).

6 פרידריך שלגל, פרגמנטים, מגרמנית טוביה ריבנר (תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 1982), עמ' 11.

7 אילנה המרמן (עורכת), הנסיכה ברמבילה: מחרוזת אגדות מן הרומנטיקה הגרמנית, מגרמנית אילנה המרמן (תל אביב: עם עובד, 1988), עמ' 265.

ערפלו את תודעתם באמצעות משחת חשיש שהובאה ממצרים. השימוש בסמים התאפשר בזכות זמינותם של חומרים חדשים שהובאו מהמזרח, אבל הוא מייצג את פנייתם של אינטלקטואלים מן העולם החיצוני אל הפנים, כלומר אל מעמקי התודעה והרוח. אחדים מהמשוררים הרומנטיים, למשל פרידריך שלגל ואשתו דורותיאה מנדלסון, אימצו בתחילת המאה התשע-עשרה עמדה שמרנית נוקשה, ולצידה את האמונה הקתולית.

ואכן, המהלך האינטלקטואלי של הרומנטיקה היה שלוב בהתחזקותן של שלוש מגמות רעיוניות חשובות לא פחות: התעוררות דתית, שמרנות ולאומיות. עד מהרה התברר שהדת הנוצרית, שהייתה בתקופה המהפכנית מושא להתקפת המהפכנים היעקובינים, עדיין לא סיימה את תפקידה ההיסטורי. ברחבי אירופה קמו אנשי דת כריזמטיים שהטיפו לצאן מרעיתם לחזור בתשובה ולהפנות עורף לכפירה המגולמת בנאורות. ההתקפות משולחות הרסן של המהפכנים על עיקרי הדת גרמו לחסידי המשטר הישן להתכנס סביב כתבי הקודש דווקא. תגובה מתגוננת זו לובתה על ידי הלכי רוח אפוקליפטיים שרווחו בגרמניה, באנגליה וברוסיה בתקופת המלחמות הנפוליאוניות. באין-ספור נאומים, פזמונים ודרשות הוצגה המערכה נגד נפוליאון כמערכה תנ"כית נגד עובדי האילים.

השיבה לדת התרחשה במקביל להתגברות השמרנות הפוליטית. המגמה השמרנית, שהתבססה על רעיונותיהם של הוגים מהמאה השמונה-עשרה כמו יוהן גוטפריד הרדר ואדמנד ברק, הדגישה את חשיבותם של יסודות פרטיקולריים כמו מסורת, דת ושפה, וכפרה בתוקף הכללי של חוקי התבונה האוניברסליים. אך יש לומר שהשמרנות כהשקפת עולם היא עצמה תופעה מודרנית שלא היה אפשר לדמיין לפני עידן המהפכות. רוב ההוגים השמרנים הבינו שאי אפשר עוד לחזור לסדר האבוד של "המשטר הישן" ושאלו אפוא לכונן מחדש את הסדר החברתי הטרום-מהפכני באמצעים מודרניים. תפיסה זו יושמה באופן מעשי בתקופת הרסטורציה שאחרי מפלתו של נפוליאון, שבה כמה מהממלכות השושלתיות הושבו על כנן, ואחרות נסוגו מרפורמות הנאורות שיושמו בהן במאה הקודמת.

"לשמע מפלתו [של נפוליאון] קמו האמונות הישנות והגוססות מערש הדווי שלהן; העכבישים המלכותיים שלחו את טופריהם המעוקלים, ביתרו את אירופה לגזרים ותפרו מן הארגמן הקיסרי תלבושת מוקיון" – כך תיאר הסופר אלפרד דה מיסה את העידן שאחרי נפילת הקיסרות הנפוליאונית ברומן "וידויו של ילד המאה"⁸. קונגרס וינה ב-1815, שבו חילקו המעצמות את אירופה מחדש, השיק עידן ריאקציה שנמשך כמעט חצי מאה. נראה היה שהישגי המהפכה נמחקו בן לילה. הצהרת זכויות האדם והאזרח הושלכה לפח כדי להבטיח שקט ולשמור על הסטטוס קוו בחסות המלכים והנסיכים. גם היהודים, שכבר זכו לזכויות אזרחיות בחסות נפוליאון, איבדו את זכויותיהם במקומות רבים.

עם זאת, רעיונות הנאורות לא פסו מן העולם. בכמה מן התחומים ששינו המהפכה ונפוליאון לא היה אפשר עוד להשיב את המצב לקדמותו: הכנסייה ספגה מהלומה, והשיטה הפאודלית בוטלה בכמה מדינות ועורערה באחרות. מכאן שאף על פי שלרעיונות הנאורות הייתה השפעה עצומה גם